

Суб'єкт складу злочину,

передбаченого статтею 384 Кримінального кодексу України

І. О. Харь

кандидат юридичних наук, заступник завідувача
кафедри кримінального права та процесу
Національної академії управління

У статті порушуються проблеми суб'єкта складу злочину, передбаченого ст. 384 Кримінального кодексу України. Дається нове тлумачення суб'єкта такого діяння, як завідомо неправдиве показання.

Ключові слова: суб'єкт складу злочину, приватна особа, службова особа, експерт, перекладач, свідок.

В статье возбуждаются проблемы субъекта преступления, предусмотренного ст. 384 Уголовного кодекса Украины. Дается новое толкование субъекта такого деяния, как заведомо ложное показание.

Ключевые слова: субъект преступления, частное лицо, должностное лицо, эксперт, переводчик, свидетель.

In his article raises issues of the perpetrator, under Art. 384 of the Criminal Code Ukraine. Is given a new interpretation of the subject of such an act as deliberately false testimony.

Keywords: the subject of crime, an individual, officer, judge, interpreter, the witness.

З'ясування проблеми суб'єкта складу злочину, передбаченого ст. 384 Кримінального кодексу України (далі — КК України), має певний теоретичний та практичний сенс і зумовлює подальший процес дослідження окресленого питання, що викликано сьогодні переосмисленням кримінально-правової доктрини.

Проблемі розвитку теорії і методології суб'єкта злочину присвячували свої роботи такі вчені, як Ю. В. Александров, А. М. Бойко, Р. М. Мельник, В. І. Осадчий, В. Я. Тацій, В. С. Фельдблюм, Є. В. Фесенко, О. І. Габро та інші. Проте опубліковані праці переважно стосуються аналізу лише окремих питань чинного законодавства стосовно суб'єкта злочину завідомо неправдивого показання.

Мета статті полягає у з'ясуванні проблеми суб'єкта складу злочину, передбаченого ст. 384 КК України, як завідомо неправдиве показання.

Розробки в науці кримінального права з цього питання можуть бути сприйнятті практикою лише в тому випадку, якщо в достатній мірі конкретизовані і базуються на реальних умовах життя суспільства, мають правові та соціальні основи, які піддаються оцінці з боку кримінального закону.

Щодо суб'єкта злочину завідомо неправдивого показання в юридичній літературі висловлені різні думки: одні автори вважають, що такими може бути осудна особа, яка до вчинення злочину досягла 16-річного віку і дає показання як свідок чи потерпілий у справі, призначена експертом або залучена як перекладач [1, с. 954]; другі наполягають, що такими суб'єктами є: свідок, потерпілий, експерт, перекладач, які попереджені про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання, висновок або переклад [2, с. 521]; треті впевнені, що суб'єктом цього злочину можуть бути особи, які беруть участь у кримінальному

або цивільному процесі як свідки, потерпілі, експерти або перекладачі, що досягли 16 років, а також особа, залучена до участі в справі для роз'яснення знаків німого або глухого [3, с. 782]; четверті доводять, що суб'єктом цього злочину можуть бути тільки особи, які беруть участь у кримінальному чи цивільному процесі як свідки, потерпілі, експерти чи перекладачі й досягли 16-річного віку [4, с. 780]; п'яті пропонують вважати суб'єктом цього злочину (спеціальний) осудну особу, яка досягла 16 років і виступає під час попереднього розслідування або судового розгляду як свідок, потерпілий, експерт, спеціаліст або перекладач [5, с. 230-231]; шості наполягають, що суб'єктом завідомо неправдивого показання можуть бути лише особи, які викликані в органи дізнання, попереднього слідства або суду як свідок або потерпілий, а також експерти та перекладачі [6, с. 47-54].

Вищезазначені точки зору взаємодоповнюють одна одну, але деякі з них є непереконливими. Позитивним є те, що з них можна визначити суб'єкта цього складу злочину: 1) осудна особа; 2) особа, яка до вчинення злочину досягла 16-річного віку; 3) особа, яка дає показання як свідок чи потерпілий у справі, призначена експертом або залучена як перекладач або оцінювач майна; 4) особи, які попереджені про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання, висновок або переклад; 5) а також особа, залучена до участі в справі для роз'яснення знаків німого або глухого; 6) особа, що виступає під час попереднього розслідування або судового розгляду як означена особа.

Стаття 384 КК України визначає категорію осіб, які можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за наявності певних приводів, умов та підстав. За завідомо неправдиве показання відповідають свідок та потерпілий; за завідомо неправдивий звіт — оцінювач щодо оцін-

ки майна; за завідомо неправдивий висновок — експерт; за завідомо неправильний переклад — перекладач.

Обов'язок давати правдиві показання і відповідно бути суб'єктом злочину, як нам уявляється, виникає у потерпілого в кримінальній справі з моменту офіційного визнання особи як потерпілої; у свідка в кримінальній справі — з моменту повідомлення слідчим — особою, яка проводить дізнання, судом — що вона викликана для давання показань як свідок і попереджається про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих показань; у свідка за цивільною справою чи під час здійснення адміністративного судочинства — з моменту роз'яснення йому прав та обов'язків і підписання ним тексту присяги в судовому засіданні. Це підтверджується і судовою практикою — 100 % вивчених нами кримінальних справ. Процесуальний статус свідка й потерпілого, як і відповідні обов'язки, зупиняються у разі: припинення провадження в кримінальній справі, набрання чинності рішенням, ухвали, постанови в цивільних адміністративних справах і вироку (або іншого рішення суду в кримінальних справах).

Кримінально-процесуальний закон України (далі — КПК України) дає визначення поняття свідка в загальній формі. Згідно зі статтею 68 КПК України від 1960 р. та ст. 50 Цивільного процесуального кодексу України свідком може бути кожна особа, про яку є дані, що їй відомі обставини, які стосуються справи. У статті 65 КПК України зазначається, що свідком є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доведенню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань. Дане визначення, з нашої точки зору, теж не є вичерпним.

У зв'язку з викладеним виникає необхідність більш детально розглянути питання,

хто ж може бути залучений до судочинства як свідок. Аналіз наукової літератури свідчить, з одного боку, про наявність різних підходів до поняття «свідок», а з іншого боку — відсутність сучасних наукових досліджень у цьому напрямку. Насамперед зазначимо, що свідок — це фізична особа, а не юридична. Адже діяльність юридичної особи здійснюється через складання деяких ділових паперів, а отже, про певні дії юридичної особи можна допитати лише окремих фізичних осіб, які до цих дій причетні. Те, що до категорії свідків віднесені лише фізичні особи, ґрунтується на принципі незамінності. Свідок є незамінним, тому що факти, про які він повідомляє, сприйняті ним безпосередньо або особисто сприйняті від іншої особи. Очевидець — це особа, яка безпосередньо спостерігала процес здійснення кримінальних дій, що, як і будь-яке інше явище матеріального світу, мають властивості відображатися в навколишній дійсності, залишаючи сліди ззовні [7, с. 107].

Зі сказаного можна зробити висновок, що свідок цінний рівнем особистого сприйняття будь-якої події, а також обсягом своїх знань про факт, подію, явище. Якщо ж свідок не був очевидцем, то його показання не можуть бути використані як докази, якщо недопитана особа, яка повідомила йому інформацію, щодо якої свідок дає показання.

За визначенням тлумачного словника української мови, свідок — це: «1. Людина, що була присутня при якій-небудь події, пригоді й особисто бачила що-небудь; очевидець // Сучасник і спостерігач чого-небудь // Предмет, річ, що існували під час подій, які відбувалися безпосередньо на цьому місці або неподалік». 2. Особа, яку викликають до суду для посвідчення відомих їй обставин справи. 3. Особа, присутня при чому-небудь для офіційного підтвердження дійсності або правильності чогось.» [8, с. 1107].

У науковій літературі поняття «свідок», його сутність, класифікація, місце в системі кримінального судочинства, правовий статус і т. д. активно досліджувалися в 50-х роках. Так, Р. Д. Рахунів дійшов такого висновку: місце свідка повинне бути в тому розділі законодавства, де перебуває слідчий, особа, що проводить дізнання, прокурор, суддя, народні засідателі, секретар судового засідання, громадський обвинувач, громадський захисник, обвинувачуваний, підозрюваний, захисник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, представники потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача, експерт, перекладач, понятий, законний представник обвинувачуваного (підсудного), поручитель [9, с. 9]. Натомість Б. А. Галкін відносить свідка до числа осіб, що сприяють здійсненню кримінального судочинства [10, с. 92-93]. При проведенні дослідження з'ясувалося, що майже кожен третій, 32 % опитаних працівників правоохоронних органів вважають, що свідком може бути будь-яка особа, що має будь-яку інформацію про будь-який епізод (факт) конкретної кримінальної справи. Більшість слідчих (47 %) орієнтується на звичайну нормальну людину, здатну адекватно сприймати навколишню дійсність і відтворювати особисто бачене або чути в умовах офіційного допиту.

На підставі аналізу положень, проведеного навколо поняття «свідок» у кримінальному судочинстві, можна визначити, що свідок — це не будь-яка, а тільки здатна усвідомлювати свої дії і керувати ними особа; не просто особа, здатна знати якінебудь обставини, а лише та, що безпосередньо їх сприймала чи вказала джерело, з якого почерпнуті ці відомості; це не особа, що може бути викликана в органи розслідування чи суд, а та, що, будучи туди викликаною (аж до примусового приводу), зобов'язана дати правдиве показання. Отже, свідок — це свідо-

ма, що не має обмежень за законом, особа, яка володіє особисто сприйнятими чи почерпнутими з відомих їй джерел відомостями про обставини злочину і причетних до нього осіб і що дає про це показання під час провадження дізнання, досудового слідства, під час розгляду в суді кримінальної чи цивільної справи, під час проведення розслідування тимчасовою слідчою комісією чи тимчасовою спеціальною слідчою комісією Верховної Ради України або під час здійснення виконавчого провадження.

Виходячи з чинного законодавства, аналізу судової практики та існуючих точок зору в юридичній літературі стосовно свідка, можна визначити суттєві ознаки свідка: 1) непричетність його до факту вчинення злочину, тобто допитувана особа не є виконавцем або співучасником злочинного діяння (можливо також, що він був звільнений від кримінальної відповідальності або причетність його до злочину пов'язана фактом учинення адміністративного правопорушення або цивільно-правового делікту); 2) особа в цивільному, господарському або адміністративному процесі, яка має певну зацікавленість у результатах розгляду справи або має відношення до сторін у спорі; 3) особа в цивільному процесі, якій відомі будь-які обставини, що стосуються не лише справи, а й мають значення для розгляду і вирішення справи; 4) особа, яка юридично не зацікавлена у вирішенні справи (тобто не є стороною або третьою особою в процесі); 5) поняті, викликані як свідки (про порядок провадження слідчої дії, поведінку окремих осіб, що брали участь у цій дії тощо); 6) особа, яка викликана в правоохоронні чи судові органи як свідок, потерпілий, експерт чи перекладач і попереджена цими органами й особами про відповідальність за давання завідомо неправдивого показання, висновку чи неправильного перекладу.

Наступним суб'єктом такого злочину, як давання завідомо неправдивих показань, є потерпілий. Процесуального статусу потерпілого в кримінальному процесі особа набуває для захисту своїх прав та інтересів за наявності передбачених законом підстав. По-перше, потерпілою є фізична особа, якій згідно зі ст. 55 КПК України, кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди. По-друге, правовим моментом, з якого особа вважається потерпілою у кримінальному процесі, є офіційне визнання її такою у встановленому законом порядку слідчим, особою, яка проводить дізнання, або судом. Потерпілою особа визнається процесуальним документом: постановою слідчого, особою, яка проводить дізнання, або ухвалою чи постановою у конкретній справі із зазначенням, у результаті якого злочину особі було заподіяно шкоду.

У КК України термін «потерпілий» вжито багато разів. Указується на певні види потерпілих: людина, особа (ст.115 КК України); неповнолітній (п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України); той, хто займається господарською діяльністю (ст. 206 КК України); професійна спілка, політична партія, громадська організація (ст. 170 КК України); національна, релігійна або расова група (ст. 442 КК України). У законі також ідеться про певні обставини, пов'язані з потерпілим, зокрема про такі види поведінки останнього (неправомірні чи аморальні дії — п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України); про такі його стани, як безпорадність (ст. 152 КК України); матеріальна або службова залежність від винного (ст. 154 КК України).

Для кваліфікації злочину мають значення обставини, пов'язані з потерпілим (наприклад, ст. 112; п. 3 ч. 2 ст. 115; ст. ст. 116, 150, 155, 171, 225, 266, 271, 280, 304; ч. 3 ст. 314; ст. ст. 342, 377, 384, 385, 404, 442 КК України).

Кримінально-правове та кримінально-процесуальне визначення поняття потер-

пілого можуть не збігатися. Оскільки потерпіла особа може бути не визнана такою — наприклад, якщо злочин залишився невідомим або якщо відомо про факт вчинення злочину, але не відомо, хто саме є потерпілим від нього. Такого потерпілого називають «латентним», тобто таким, що в кримінально-правовому плані існує в зв'язку зі здійсненням злочину, але з об'єктивних чи суб'єктивних причин про його існування невідомо правоохоронним органам.

Так, Є. Фесенко вважає, що в кримінальному праві стосовно визначення суб'єктів, проти яких спрямовується злочин, термін «потерпілий» доцільно застосовувати більш широко, нехай це навіть призведе до порушення уніфікації термінології на міжгалузевому рівні, але це краще, ніж уживати термін «суб'єкт суспільних відносин» [11, с. 75-78]. Згідно з частиною 1 статті 55 КПК України потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. У таких випадках, коли настає смерть потерпілого, «потерпілим визнаються його близькі родичі або за домовленістю між ним один з них».

На нашу думку, потерпілим також має визнаватися особа, щодо якої було вчинено злочинний замах, тобто, якщо винний не довів свій злочин до його завершення з не залежних від його волі обставин. З цього приводу в літературі висловлюються різні погляди. Так, В. М. Савицький та І. І. Потеружа, В. О. Дубрівний вважають, що потерпілою особою можна визнавати лише тоді, коли їй справді заподіяно шкоду [12, с. 8-10]. М. Сенаторов дає таке визначення потерпілого, як «суб'єкт суспільних відносин (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення

або ж суспільство в цілому), благу чи праву якого, що перебуває під охороною закону про кримінальну відповідальність, злочином заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння такої і на якого вказано в законі чи який впливає з його змісту при тлумаченні» [13, с. 202-210].

На відміну від свідка, визнання особи потерпілою не залежить від її віку, фізичного чи психічного стану.

Для розуміння потерпілого як суб'єкта завідомо неправдивого показання основною ознакою є сам факт заподіяння конкретним злочиним будь-якої шкоди. Причому важливим є сам факт того, що особа суб'єктивно вважає себе постраждалою від злочинного діяння. Це означає: якщо особа, якій заподіяно фактична шкода в результаті суспільно небезпечного діяння, не була визнана потерпілою у кримінальній справі в процесуальному порядку, вона має цей правовий статус. І відповідно в разі давання при допиті завідомо неправдивого показання така особа підлягає кримінальній відповідальності за ст. 384 КК України як потерпілий і як суб'єкт даного злочину. Отже, можна зробити висновок, що потерпілий в кримінальному процесі може бути суб'єктом завідомо неправдивих показань у тому випадку, якщо він: 1) не причетний до вчинення злочину, в рамках розслідування якого його визнано потерпілим; 2) у процесі досудового слідства або судового розгляду визнаний потерпілим, тобто якому заподіяно фізичну, матеріальну або моральну шкоду.

Отже, потерпілий як суб'єкт кримінальної відповідальності за ст. 384 КК України — це фізична особа, визнана потерпілою і яка дає у встановленому законом порядку і належним чином процесуально оформлені завідомо неправдиві свідчення під час дізнання, досудового слідства в суді.

Перейдемо до розгляду правових характеристик експерта та перекладача як суб'єктів злочинів, передбачених ст. 384

КК України. Експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань. Не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження або потерпілого.

Не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від обвинуваченого, потерпілого або які раніше були ревізорами в справі (ст. 69 КПК України). За законом України «Про судову експертизу» судовими експертами можуть бути особи, які «мають необхідні знання для давання висновку з досліджуваних питань» [14, с. 232]. Не можуть залучатися як судові експерти особи, визнані в установленому законом порядку недієздатними, та ті, які мають судимість. Закон України «Про науково-технічну експертизу» пропонує більш розширене визначення: «Експертами є фізичні особи, які мають високу кваліфікацію, спеціальні знання і безпосередньо здійснюють наукову чи науково-технічну експертизу та несуть персональну відповідальність за достовірність і повноту аналізу, обґрунтованість рекомендацій відповідно до вимог завдання на проведення експертизи» [14, с. 56]. Зазначається також, що не дозволяється «поєднання в одній особі функцій автора розробки чи іншим чином заінтересованої особи та її експерта».

На наш погляд, найбільш логічним і детальним є визначення експерта, яке пропонується в ч. 1 ст. 69 КПК України.

Відповідно до цього визначення експерт як суб'єкт кримінальної відповідальності

за ст. 384 КК України — це експерт, який дає завідомо неправдивий висновок з питань, що виникають під час розслідування кримінальної справи чи під час судового розгляду кримінальної, цивільної, господарської чи адміністративної справи, під час виконавчого провадження або проведення розслідування тимчасовою слідчою комісією Верховної Ради України.

Те саме можна сказати і про перекладача. Отже, експерт та перекладач не є службовими особами, тому й не несуть відповідальності за статтями, присвяченими службовим злочинам.

На сьогодні залишається проблема визначення підстав відповідальності експерта. Так, КК України передбачає кримінальну відповідальність за давання експертом завідомо неправдивого висновку. Відповідно до статті 365 КПК України за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або з власної ініціативи суд має право викликати експерта для допиту з метою роз'яснення висновку. Перед допитом експерта головує встановлює його особу та приводить до присяги такого змісту: «Я (прізвище, ім'я, по батькові), присягаю сумлінно виконувати обов'язки експерта, використовуючи всі свої професійні можливості». Після цього головуєчий попереджає експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку. Зміст допиту полягає в уточненні і доповненні дослідження в поясненні процесу його проведення з точки зору методики обґрунтування одержаних результатів, роз'яснення використаної термінології, значення поміток тощо. Таким чином, джерелом доказів у процесі виступатиме письмовий висновок експерта. При цьому, хоча допит експерта й проводиться за правилами допиту свідка, однак експерт не попереджається про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань (як свідок) та завідомо неправ-

диві показання (як свідок та потерпілий), адже під час допиту показання експерта не є джерелом доказів, а по-друге, експерт не робить висновку в цей час, а лише дає пояснення за вже даним їм висновком.

Умовою залучення особи до виконання функції перекладача є, по-перше, вільне володіння необхідною мовою (або професійне знання сурдоперекладу) та відсутність будь-якої зацікавленості в результатах розв'язання справи. За статтею 68 КПК України маємо таке твердження: «У разі необхідності в кримінальному провадженні перекладу пояснень, показань або документів сторони кримінального провадження або слідчий суддя чи суд залучають відповідного перекладача (сурдоперекладача)». На наш погляд, у першій частині цієї статті має бути таке уточнення щодо особи перекладача: «Перекладачем є будь-яка не зацікавлена у вирішенні справи особа, яка володіє державною мовою та мовою, якою володіють і користуються учасники процесу, знання якої необхідне для здійснення усного чи письмового перекладу, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухим чи німим». Процесуальний статус перекладача особа отримує з моменту залучення до участі в проведенні слідчих дій, судовому провадженні, виконавчому провадженні, засіданнях тимчасової слідчої комісії Верховної Ради з обов'язковим письмовим попередженням про кримінальну відповідальність за відмову від перекладу, за завідомо неправильний переклад.

Перекладач як суб'єкт кримінальної відповідальності за ст. 384 КК України — це попереджена про настання кримінальної відповідальності за завідомо неправильний переклад особа, яка володіє державною мовою та мовою, якою володіють і користуються учасники процесу, знання якої необхідне для здійснення усного чи письмового перекладу, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухим чи ні-

мим і яка з якихось особистих мотивів дає завідомо неправильний переклад.

Отже, з певним уточненням та запозиченням позитивного можна запропонувати визначення суб'єкта складів злочинів, передбачених ст. 384 КК України. Ним може бути осудна або обмежено осудна особа, яка до моменту вчинення злочину досягла 16-річного віку і попереджена про кримінальну відповідальність у встановленому законом порядку за завідомо неправдиві показання, висновок, оцінку або переклад, дає завідомо неправдиве показання як свідок чи потерпілий або за-

відомо неправдивий висновок експерта (як експерта) під час провадження дізнання, досудового слідства, здійснення виконавчого провадження або провадження розслідування тимчасовою слідчою чи спеціальною тимчасовою слідчою комісією Верховної Ради України або в суді, за завідомо неправдивий звіт оцінювача про оцінку майна при здійсненні виконавчого провадження, також особи за завідомо неправильний переклад, зроблений перекладачем у таких самих випадках, у тому числі й для з'ясування знаків німого або глухого (як перекладача).

Список використаної літератури

1. *Бойко А. М.* Злочини проти правосуддя / А. М. Бойко // Науково-практ. коментар Кримінального кодексу України від 5 квіт. 2001 р. / За заг. ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К., 2001. – С. 933-975.
2. *Трайнин А. Н.* Общее учение о составе преступления / А. Н. Трайнин. – М. : Госюриздат, 1957. – 191 с.
3. *Чуваков О. А.* Преступления против правосудия / О. А. Чуваков // Уголовный кодекс Украины : науч.-практ. комментарий / Отв. ред. Е. Л. Стрельцов. – [7-е изд., перераб. и доп.]. – Х., 2010. – С. 759-809.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : [у 2 т.] / За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – [3-те вид., перероб. та доп.]. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – Т. 2. – 2009. – 624 с.
5. Преступления против правосудия / [А. Н. Александров, Ю. И. Антонов, А. В. Галахова и др.]; под ред. канд. юрид. наук А. В. Галаховой. – М. : Норма, 2005. – 416 с.
6. *Хабибуллин М. Х.* Ответственность за заведомо ложный донос и заведомо ложное показание по советскому уголовному праву / М. Х. Хабибуллин. – Казань : Казан. ун-т, 1975. – 160 с.
7. *Комлев Б.* Нарушения закона, влекущие исключение показаний свидетеля, потерпевшего из процесса доказывания / Б. Комлев // Законность. – 1997. – № 12. – С. 16-19.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
9. *Рахунов Р. Д.* Участники уголовно-процессуальной деятельности по советскому праву / Р. Д. Рахунов. – М. : Госюриздат, 1961. – 277 с.
10. *Галкин Б. А.* Советский уголовно-процессуальный закон / Б. А. Галкин. – М. : Госюриздат, 1962. – 255 с.
11. *Фесенко Є.* Цінності як об'єкт злочину / Є. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75-78.
12. *Савицкий В. М.* Потерпевший в советском уголовном процессе / В. М. Савицкий, И. И. Потеружа. – М. : Госюриздат, 1963. – 171 с.
13. *Сенаторов М.* Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві / М. Сенаторов // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2003. – № 1 (32). – С. 202-210.
14. Про науково-технічну експертизу : Закон України від 10 лют. 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 9. – Ст. 56.